

**1917 ŞUBAT DEVRİMİNDEN BAĞIMSIZLIĞA KADAR KUZHEY
AZERBAJCAN'IN DURUMU**

**THE SITUATION OF NORTHERN AZERBAIJAN FROM
FEBRUARY 1917 REVOLUTION TO INDEPENDENCE**

*Mehmet KAYA**

Özet

Kuzey Azerbaycan(Kafkas Bölgesi) coğrafi konumu itibariyle birçok ülkenin elde etmek için mücadeleye ettiği ve özellikle de Rusya emellerini gerçekleştirmek adına çeşitli hamleler ile buraya sahip olma arzu içinde olmuştur. Bununla beraber Rusya'nın kendi içindeki hükümet mücadeleleri bu bölgeye olan isteği daha da arttırmıştır. Bölgeye Rus ve İran hükümeti tarafından çok sayıda aile yerleştirilerek Türk ve Müslüman nüfuzu azınlık durumuna düşürmek istemişlerdir. İstedikleri bu durumu gerçekleştirmek için ise siyasi olaylara başvurulmuş ve netice almak için birçok mücadele verilmiştir. Bu süreçte Kuzey Azerbaycan'da Müslüman Türklerin lehine ve aleyhine yapılan haksızlıklar ile mücadele edecek firkalar kurulmuş ve Müslüman Türk halkının savunuculuğunu üstlenmişlerdir. Rusya'da yaşanan Bolşevik İhtilali ve sonrasında yaşanan bütün olayların yansımaları burada görülmüştür. İhtilal öncesi ve sonrası gelişmelere ele alınmıştır. Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığı için yerel fıkralar yapılan zulüm ve baskıyı ortadan kaldırmak için gerek fiziksel gerekse Rus hükümetinin oluşturmuş olduğu meclisler içerisinde kendilerini savunmuşlardır. Rus Çarlığının Türk halkına eşitsiz ve kötü davranması halkın kendini savunmasıyla karşılık bulmuştur. Müslüman Türk Halkı yaptıkları kurultaylar, müzakereler ve meclisteki duruşlarıyla bağımsızlığı hak etmek için mücadeleleri sürdürmüş ve sonunda bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Bu çalışmada da 1917 ihtilalinden bağımsızlığa kadar yaşanan siyasi olaylar işlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Bolşevik İhtilali, Siyasi Mücadeleler, Bağımsızlık, 1917 İhtilalleri

Abstract

Northern Azerbaijan (Caucasus Region) has always been wanted to be possessed by many countries and especially Russia have been in great struggle to have it for carrying out its aspirations because of its geographical position. However, the government struggles within Russia have also increased the desire for this region more. A large number of families were settled in the region by the Russian and Iranian government and they wanted to make Turkish and Muslim influence a minority. In order to achieve this situation, political events have been resorted to and many efforts have been made to get the result. In this process, parties were established to combat the injustices against and in favor of Muslim Turks in Northern Azerbaijan and they advocated the Muslim Turkish people. The Bolshevik Revolution in Russia and the reflections of all the events that took place in the aftermath of the revolution were seen

* Doç. Dr., Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Niğde / TÜRKİYE kayamehmet@ohu.edu.tr

here. Developments before and after the revolution are also discussed. In order to eliminate the prosecution and oppression for the independence of northern Azerbaijan, the local parties defended themselves both physically and ideologically in Russian assemblies formed by Russians. The unequal and ill-treatment of the Russian Tsarist against Turkish people has been met by the self-defense of the people. The Muslim Turkish People continued their struggles in order to deserve independence with their congresses, negotiations and their stance in the parliament and finally obtain it. In this study, the political events experienced from the revolution of 1917 to independence were tried to be studied.

Keywords: Azerbaijan, Bolshevik Revolution, Political Struggles, Independence, Revolution of 1917

Giriş

1904'ten 1917 Şubat ve Ekim devrimine kadar Kafkasya bölgesinde özellikle Azerbaycan'da çeşitli etnik grupların oluşturmuş olduğu cemiyet ve firkaların varlığı mevcuttur. Bu kurulan firkaların kimisi o bölgede yaşayan Müslüman Türklerin korunması ya da onların daha iyi şartlarda olan etnik topluluklarla eşit seviyeye getirmek istemiş olsa da kurulmuş olan diğer firkalar Rus yönetimini desteklemiştir. Rus yönetimindeki Bolşevikler bölgeyi tamamen ele geçirmek ve Türk nüfuzu kırmak için mücadele etmiştir. Ermenilerin oluşturduğu önemli cemiyetlerinden biri olan Taşnaksütyun, Rus Çarlığının Ermenilere sunduğu sosyal, siyasal ve ekonomik imkânlardan faydalanarak Azerbaycan Türklerine karşı bir üstünlük kurmuşlardır. Bu zamanda verilen imkânlar ile üstünlüğün belirtileri toplumun üzerinde görülmeye başlamıştır. Eşitsizliğin ilk belirtisi ise bir Azeri Türk'ün Taşnaklar tarafından öldürülmesi ve ardından verilen tepkiler eşitsizliği yansıtmıştır. Yaşanan olumsuz olaylar zamanla toplumun her alanına nüfuz etmiş 6 Şubat 1905'te Bakü'de başlayan olaylar 20-21 Şubat'ta Erivan, Nahcivan ve Şuşa bölgelerine yayılarak devam etmiştir (Baykara,1975:113). Tiflis ve Gence dolaylarında da Ermeni-Türk mücadeleleri görülmüştür. Toplumdaki genel eşitsizlik ve Çarlığın desteklemesine rağmen olayların mağduru Ermenilermiş gibi dünya kamuoyuna yansıtılmıştır. Ermenilere karşı şiddet uygulayanların Müslüman ve Türklerin olduğu iddiası gündeme gelmiştir. Amerikan Ermeni Cemiyeti bir beyannamesinde Ermenileri boynunu sessizce kasaba uzatan kuzulara benzetmiştir. Rusya bu çatışmaların başlangıcında Müslümanların lehine tavır alsa da Vorontsov Daşkov'un Kafkas valiliğine atanması ile durum değişmiştir. Daşkov, Çar II. Nikola'yı düşünceleriyle etkilemiş ve Ermenilere başta silah olmak üzere ekonomik açıdan da desteklemesini sağlamıştır. Bu olaylar karşısında Azerbaycan halkı kendi içinde birlik olmaya başlamış ve bu teşkilatlanmanın oluşumunda gizli bir fıkra olan Fedai Azerbaycan önemli rol oynamıştır (Swietochowski, 1988: 70). Bazı kaynaklarda Dıfai olarak geçen bu fıkranın kurucusu Ağaoğlu Ahmed Bey, Ermeni-Türk çatışmalarının engellenmesinde önem arz etmiştir (Orkun,1977:77). Bu olaylarla birlikte XIX. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan "Kaçaklar Hareketinde" silahlı birlikler

kurarak mücadeleye önemli katkılarda bulunmuştur (Kazemzadeh,1951:17). Bu teşkilata Kel Deli Ali Bey ve Yusuf Bey önemli şahsiyetler şiirler yazarak manevi olarak destek vermişlerdir (Baykara,1975: 96).

1-Şubat ve Ekim İhtilali Öncesi Azerbaycan'da Yaşanan Siyasi Olaylar:

1.1-1905 İhtilali:

Kore'nin paylaşılması konusunda Rus-Japon birliğinde ortaya çıkan anlaşmazlık, Çar'ında olumsuz tavırlarıyla birlikte 27 Ocak 1904'te Rus-Japon savaşına dönmesine sebep olmuştur. Bu olayların cereyan etmesinde Rusya'da yaşanan siyasi ve sosyal çekişmelerin etkisi büyük olmuştur. Yaşanan ekonomik sıkıntılar ve arkasındaki siyasi başarısızlıkların etkisiyle Kore'nin pay edilmesinde Rus-Japon ittifakı Çar Nikola'nın ülkedeki olumsuzlukları ortadan kaldırmak için kendi çıkarları doğrultusunda olumsuz hareket etmesi savaşın başlamasına neden olmuştur. Rusya'da yaşanan her türlü olumsuzluklara rağmen halk bütün bu sıkıntılardan onları yine de Çar'ın kurtaracağına inanmışlardır. Çar Nikola'da bu savaşın halkın moralini düzelterek ve Çarlığa karşı direnişin engelleneceğini düşünmüştür. Ancak, 1905'te Papaz Gapon önderliğindeki halk özgürlükleri için Çar'ın sarayına yürümeye başlamaları ve ardından demiryolu, tütün işçileri, fırıncılar ve öğrenciler çeşitli grevler düzenleyerek memnuniyetsizliklerini dile getirmeye başlamışlardır (Baykara, 1975:113). Bu olay tarihe "Kanlı Pazar" olarak geçmiştir. Olayların büyümesi ile işin ciddiyetini anlayan Çar II. Nikola 17 Ekim Manifestosunu ilan etmiştir. Fakat manifesto halkın isteklerini karşılamadığı gibi Azerbaycan halkına hiçbir yenilik getirmemiştir (Carr, 1989:55).

1.2-İran İhtilali:

1905 Rus ihtilalinin etkileri kendisi gibi monarşiyle yönetilen İran'ı da etkilemiştir. 1905 yılında İran'da yaşanan iç karışıklıklar oldukça büyümüştür. Bu karışıklıkların sebebi ise Muzafferiddin Şah'ın istikrarsız yönetimi olmuştur (İslam Ansiklopedisi, "İran":1026). 1905-1907 yılları arasında Bakü'ye İran'dan gelen işçi sayısı 20.000 ila 25.000 olduğu görülmüştür (Swietochowski,1988: 98). Bu verilerde İran'daki olumsuz şartların ve ekonomik yetersizliğin kanıtı sayılmıştır. İran İhtilali'nin meydana gelmesinde, İran'dan Azerbaycan'a çalışmak için göç eden işçilerin bir kısmının buradaki fıkraların faaliyetine katılması ve Azerbaycan'daki sosyalist "Himmat Fıkrası"nın payı oldukça büyüktür (Swietochowski,1988:99). İran'daki hanedan değişiklikleri ve İngiltere ile Rusya'nın bu ülke üzerindeki emelleri doğrultusunda İran ekonomisi çöküntüye uğramıştır. Bunun gibi sebepler ihtilali tetiklemiş olsa bile en büyük pay Tebriz'in Azerbaycan'a yakın olması ve Rus İhtilali'nin tohumlarının burada atılması olmuştur. Bakü'de kurulan İctima-i Amiyün'ün de ihtilalde büyük etkisi vardır (Baykara, 1975:156). İran İhtilali'ne karşı hareket Muhammed Ali Şah tarafından gerçekleştirilmiş, Rus komutanı Albay

Liakhov'un emrindeki askerler tarafından 23 Haziran 1907'de meclis dağıtılmıştır. Buna karşılık Tebriz'de ihtilali Setter Han yönetmiş ancak 1908'de Şah kuvvetleri Tebriz'i kuşatıp açlığın içine sürüklemiştir. 1909 yılında Tebriz'in düşmesiyle Kafkasyalı İhtilalciler dağılmıştır. 16 Temmuz 1909'da monarşiyi Esad Ül Mülk'ün almasıyla olaylar yatışmıştır (Ağaoğlu, 1942:106-115).

1.3-Azerbaycan Bölgesindeki Rus Müslümanlarının I. II. ve III. Kurultayı:

Farklı Türk illerinden 80 kişilik temsilciler Kazan'da toplanarak, kurultay yapmak için Rus Başvekili Witte'den izin istemeyi kararlaştırmışlardır. Ancak kurultay için olumsuz yanıt almalarına rağmen 15 Ağustos 1905'te Nijini Novgorod'da I. Rusya Müslümanları Kurultayı toplamayı başardılar (Bennigsen ve diğerleri,1981:48). Toplanan bu kurultayın başkanlığında İsmail Gaspıralı varken başkan yardımcılığı görevinde de Topçu başı Ali Merdan Bey bulunmaktadır(Saray,1987:3). Kurultayın amacı bütün Müslüman topluluklarını bir teşkilatta birleştirmek olmuştur. Kurultayda konuşulan konular; Rusya'daki tüm Müslümanları tek çatı altında toplamak, Rusya Müslümanlarının Rus vatandaşlarıyla eşit sayılmasını sağlamak, şahsi tasarrufların dokunulmazlığı ve örf, adet, din, kültür, alanlarında iyileşme ve gelişmeleri sağlamak amaçlanmıştır(Ilgar, 1988: 18). Türkler ilk defa bir kurultay ile dünyaya ve Rusya'ya seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Bu kurultayda Rusya'daki Türk-Müslümanları birleştirebilecek bir teşkilat oluşturmak için“ İttifak-ı Müslim'in” kurulmasına karar verilmiştir(Bennigsen ve diğerleri, 1981: 49). Birinci kurultay birçok zorluklara rağmen toplanmış ve burada ilk kez Müslüman Türkler yaşanan olaylardaki sıkıntılarını dile getirmişlerdir. Böylelikle Türkler tek vücut olmayı başarmışlardır. 13 Ocak 1906 yılında tekrar farklı bölgelerden yüze yakın Rusya'daki Türk-Müslümanlar bir araya gelerek II. Rusya Müslümanları toplantısını gerçekleştirmişlerdir (Swietochowski,1988: 79). I. Kurultay da bütün Müslümanların tek çatı altında toplanması için karar alınarak “İttifak-ı Müslim'in” kurulması karar verilmişti. Bu kurultayda da aynı fikirler vurgulanmış ancak Rus Kadet Fırkasının desteklenmesi gündeme gelmiştir. Bu fıkranın desteklenme fikri ile birlikte ilk kez fikir ayrılıkları kurultay içinde kendini göstermiştir. Fikir uyuşmazlığının nedeni ise Azerbaycanlıların Kurultaya olan desteklerini azaltmaları ve Kafkasya'yı ilgilendiren konuları dile getirmemeleri olmuştur.

23 Ocak 1906'da II. kurultay çalışmalarının bitmesiyle daha sonra 16-20 Ağustos 1906'da III. Kurultay için resmi olarak Rus hükümetinden izin alınmıştır. Kurultaya Kazak Türkleri çok büyük destek olmuşlardır. Bu kurultayda kurulması kararlaştırılmış “İttifak-ı Müslim'in” programı kabul edilmiştir. Topçu başı Ali Merdan Bey başkanlığında fırkanın merkez yönetimi oluşturulmuştur (Bala, 1954: 21). Kurultay kararları arasında, eğitim

masraflarının devlet ve mahalli yöneticiler tarafından karşılanması, ilkokulda ve ortaokullarda Türkçe eğitimin yapılması gibi isteklerde bulunmaktaydı. Bu kurultayın asıl önemi ise “İttifak-ı Müslim’in” adıyla tek çatı altında toplanacak olan Şii ve Sünni ayrılıklarının ortadan kalmış olmasını başta Rusya olmak üzere Türk-İslam âlemine duyurmak olmuştur.

2-Çar’ın Oluşturduğu Meclis(Dumalar):

Ağustos 1905’te Çar’ın yayınladığı bir kanun ile devletin yasama, yürütme ve yargı gibi mercileri yönetmesi için Duma adında bir meclisin Rusya’da uygulayacağını belirtmiştir. Bu meclis ya da Duma ülkenin idari yapısında önemli bir yer edineceği düşünülmüştür. Türkler I. Duma’ya 46 milletvekili göndermiş ve bu milletvekillerinin bazıları; Topçu başı Ali Merdan, Ziyadhan Adilhan, Ali Mehmed Ağa, Murad Han Esadullah ve Ali Ekber Hasan Mehmed Bey olmuştur. Bu Duma Azerbaycan’daki “Ziyahılar” Türklerin şartlarının daha iyi olması için siyasi, sosyal ve ekonomik gereksinimlerini karşılamak için İçişleri Bakanı Bulgin’e bir heyet gönderip ihtiyaçlarını bildiren dilekçe vermişlerdir (Baykara: 1975: 120). Ancak Duma’da Türklerin üzerindeki baskıyı ortadan kaldıracak hiçbir yenilik yapılmamıştır. Duma’nın toprakların köylüye dağıtılmasını istemesi üzerine hükümetle anlaşmazlık yaşanmıştır. Bunun neticesinde I. Duma 64 gün sonra Çar’ın isteği üzerine Başvekil Goremik tarafından dağıtılmıştır (Swietochowski: 1988, 80). İlk Duma’nın kapatılmasından kısa bir süre sonra seçimler yapılmış ve II. Duma tekrar oluşturulmuştur. I. Duma’da Türk milletvekili sayısı 46 iken II. Duma’da ise 39 Azerbaycanlı milletvekili Duma’da bulunmuştur. Mecliste bulunan Türk milletvekillerinin istekleri; göçebelere toprak tahsis edilmesi ve Rusların Türk toprakları üzerindeki iskân faaliyetlerinin sınırlandırılması olmuştur (Baykara, 1975:130). II. Duma’da Türkler arasında farklı görüş ayrılığından dolayı iki grup ortaya çıkmıştır. Birincisi, sosyalist “Müslümanların Hizmet Tuffyası” yani Müslüman grup idi. İkincisi ise Müslüman grubun faaliyetlerini engelleyen “Dumacılar” olarak nitelendirilen gruptur. Yeni bir seçim kanunu ile II. Duma da böylelikle feshedilmiştir. Duma’nın feshedilmesindeki iki farklı tarih ortaya atılmış bunlardan birincisi 3 Haziran 1907’dir (Baykara,1975:114). İkinci tarih olarak ise 3 Temmuz 1907 olarak belirlenmiştir (Swietochowski: 1988, 81). 1 Kasım 1907 yılında Duma seçimleri yapılmış ancak bu Duma’da Türklerin aleyhine seçim kısıtlamasının getirilmesiyle önceki Dumalarda olduğu gibi çok milletvekili çıkarılmamıştır. III. Duma’dan yalnızca 10 Türk milletvekili çıkarabilmiştir (Baykara: 1975: 116). Daha sonra yapılan IV. Duma seçimlerin de milletvekili sayısı daha da düşerek 4 milletvekili çıkarabilmişlerdir (Baykara, 1975: 117).

3-27 Şubat-28 Ekim 1918 Arası Azerbaycan:

27 Şubat 1917 ihtilâli Rusya’da devam etmekte olan iç karışıklığın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Kurat, 1990: 317 ve Resulzade, 1990: 29). Ekmek

fiyatları başta olmak üzere, diğer temel ihtiyaç ürünlerindeki yüksek fiyat artışları yüzünden Petrograd'ta başlayan karışıklıklar, askerlerin de 27 Şubat'ta katılmasıyla ihtilâle dönüşmüştür (Kurat, 1987: 433). Bu durum ülke iktisadi yapısını olumsuz yönde etkilemiş ve 1913-1917 yılları arasında Azerbaycan'da üretilen ürünler arasında aşırı fiyat farkı ortaya çıkmıştır (Kazemzadeh, 1951: 46) Bu olumsuzluklardan dolayı Çar'ın tahttan inmesiyle beraber gelen yeni düzen, Rusya'da yaşayan milletler üzerinde dini ve millî temellere dayalı baskıyı kaldırmıştır (Swietochowski, 1988, 123). Sonuç olarak Kafkas Ötesi Genel Valisi Grandük Nikolayeviç 9 Mart'ta görevinden alınarak, 22 Mart 1917'de Maverâ-yı Kafkas Komiserliği kurulmuş, komiserliğin başın da Kharlamov getirilmiştir (Kazemzadeh, 1951: 33). Komiserliğin diğer üyeliklerine Ermeni Kadet Papazanov, hiçbir partiye bağlı olmayan Caferov, Gürcü Federalist Abaşidze, Preverzev ve Menşevik Chenkeli getirilmiştir. İhtilâlden sonra Rusya'da geçici bir hükümet kurulmuş, Kerenski'de bu hükümetin başına getirilmiş, Kerenski'nin amacı Çar'ın ve onun şahsında Rusya'nın ideallerini gerçekleştirmek olmuştur (Kazemzadeh, 1951: 34 ve Swietochowski, 1988:124).

19 Mart 1917' de Sovyet işçi temsilcileri Bakü'de toplanmış ve ilk toplantıda başkan olarak seçilen Ermeni Shaumion Bolşevikler'in lideri olmasına rağmen, ancak 2 ila 5 sandalye elde edebilmiştir. Çoğunluk Sosyal Revölasyon ve Menşeviklerin eline geçmiş ve Azerbaycan'da gerçekleşen ihtilalin ardından Türk Âdem-i Merkeziyet Fırkası kurulmuştur (Kazemzadeh, 1951: 47). 1905 İhtilalleri Azerbaycan'ın siyasi hayatında uzun süreli bir durgunluk katmış, bu durgunluk sırası da birçok parti kendi içinde bölünmeler yaşamıştır. Bunlardan biri de Himmet Fırkası olmuş ve Haziran 1917 bölünerek işçilerin desteğini Müsavat Fırkasına kaptırmıştır. Bu bölünmeler neticesinde Bakülü Himmet fıkralılar Nerimanov'un izinden giderek kendilerinin Bolşevik olduklarını ilan etmişlerdir. Bir yandan bu olaylar olurken diğer yandan 15-20 Nisan 1917'de Bakü'de Kafkas Müslümanları kurultayı toplanmıştır. Kurultaya Dağıstanlılarında katılması kuzeydeki komşuları ile bağlarını daha da güçlendirmişlerdir. Kurultayda demokratik cumhuriyetin kurulması, geçici hükümet ile çalışılmaktan kaçınmak ve federatif temeller doğrultusunda Türk boylarıyla görüşmek gibi kararlar alınmıştır. Hatta İslamcılığın birleştirici özelliğini savunmuşlardır (Hacızade, 1957: 51).

1-11 Mayıs 1917'de Azeri, Kazak, Kırgız, Başkurt ve Tatar temsilcilerinin olduğu I. Rusya Müslümanları Kurultayı Moskova'da toplanmıştır (İlgar, 1988: 5). Bu kurultayın başkanlığını Topçu başı Ali Merdan Bey yapmıştır. Kurultayda görüşülen konularda Kırgız, Kazak, Azeri ve Başkurtlar yerel yönetim talep ederken, Tatarlar merkezîyetçi bir yönetim taraftarı olarak kalmayı tercih etmişlerdir. Müslümanlar arasındaki ittifak; toprakları ellerinden alınan milletlere toprak temin eden "Halk Cumhuriyeti" fikrini savunmuştur. Ayrıca Rusya Müslümanları dini ve medeni işlerini

birlikte yürütmek için ‘‘Umumi Rusya Müslümanları Teşkilatı’’nın kurulmasını önermişlerdir. Müsavat Fırkası Türk Âdem-i Merkeziyetçi Fırkası ile birleşmiştir (Zenkovsky, 1983: 130). Eğitim alanında önemli gelişmeler ve konuşmalar gerçekleştirilmiştir. Bunlardan bazıları Azerbaycan dilinde eğitim veren okulların açılması ve okulların Müslümanlar tarafından yönetilmesi, Müslümanların kolluk kuvvetleri bulundurmasıdır. Kolluk kuvvetlerinin bulundurulma sebebi ise Ermenilerin I. Dünya savaşından itibaren Ozakom bölgesinde askeri birlik bulundurmaları bir gerekçe olmuştur. Moskova’daki kurultayın ardından Türk Âdemi Merkeziyet ile birleşen Müsavat fırkasının ilk kongresi yapılmış ve kongrede mahalli yönetimden ziyade milli bir yönetimin seçilmesi vurgulanmıştır (Resulzade, 1990:31). Şubat İhtilali ile umduklarını bulmayan Bolşevikler, Lenin’in önderliğinde 25 Ekim 1917’de Petrograd’ta bir hükümet darbesi yaparak Kerenski’yi devirip yönetimi ele geçirmişlerdir (Kurat, 1990:325 ve Baykara, 1975: 237). 11 Kasım 1917’de Kafkasya’daki teşkilat üyeleri ve ordu komutanlarını katılımıyla ‘‘Maverayı Kafkasya Komiserliği’’ adında bir komite oluşturulmuştur. Komitede Müsavat Fırkasından üç aza yer almıştır. Maverayı Komiserliği 18 Kasım’da yayınlanan beyannamede Bolşevik iktidarına bağlı olmadıklarını beyan etmişlerdir (Bala, 1958: 6). Daha sonra seçimler yapılmış ve oy oranlarına göre Maverayı Kafkas meclisinde partiler sandalye almışlardır (Swietochowski, 1988:149). Maverayı Kafkas Meclisi Ocak 1918’de toplandığında Bolşeviklere karşı olduklarını sert bir biçimde ortaya koymuş ve Bolşeviklerin Savnarkom birliğini de kabul etmemişlerdir. Birliğin kabul edilmemesi üzerine Lenin tarafından 18 Ocak 1918’de meclis dağıtılmış ve bu tarihten itibaren Bolşevikler ile Maverayı Kafkas Meclisi bir daha bir araya gelmemiştir.

3.1-Bolşeviklerin Barış Teşebbüsleri:

Arkadaşlarıyla beraber bir ihtilal gerçekleştirmiş olan Lenin, bundan sonraki en önemli meselenin ihtilali sağlam bir zemine oturtmak için çalışmıştır. Hemen işe koyulan Lenin ihtilalin sağlam olması için ilk başta savaşın bitirilmesini, Batı Avrupa’daki işçi sınıfın böyle bir ihtilal gerçekleştirmekte oldukları için onlara yardım etmeyi ve barış yanlısı olduklarını vurgulamak için de barış bildirisi yayınlamışlardır. Ancak barış bildirisi yayınlamak Rusya’nın pek işine yaramamış, müttefiklerinin izni olmadan Almanya ile mütarekelere geçmiştir. Daha sonra Alman, Avusturya-Macaristan, Türk ve Bulgar askeri Ateşerleri ile 15 Aralık 1917’de Brest-Litovsk’ta bir araya gelmişlerdir (Trumpener, 1968:168).

3.2-Erzincan Mütarekesi:

Brest-Litovsk antlaşması gereğince Türkiye ile Rusya arasındaki savaşa son verilecek Kafkas Cephesi kapatılacak ve şartlar ona göre konuşulacaktı. 18 Aralık 1918’de Erzincan’dan ayrıca bir anlaşmanın yapılması gerekliydi ve Türk askeri heyeti bu anlaşmayı imzaladı(Kurat, 1990:332). İmzalanan

anlaşma ile 29 Ekim 1914'ten beri devam eden Türk-Rus mücadelesi son bulmuştur. Bu anlaşma ile karşılıklı düşmanca tavır son bulmuş, birlikler aynı yerlerinde kalmaya devam etmiş ve sınırlar tespit edilmiştir(Kurat,1990:332, Kazemzadeh,1951:82). Bu olaylardan sonra Doğu cephesi komutanlığındaki Vehbi Paşa'nın da ifade ettiği gibi Erzincan'daki görüşmelere Kafkas hükümetinin de bir heyet göndermesiyle Doğu cephesi başvekili olan Enver Paşa'da Kafkasya Hükümetine bir heyet göndermiş ve olumlu ilişkilerin başlamasına neden olmuştur. Bu davranış neticesinde Maverayı Kafkas Komiserliği Türkiye ile müzakere etmek istemiş ancak Rusya'nın baskısından dolayı sıkıntılıların mevcut olduğunu ifade etmişlerdir (Bala,1958: 47). Bu komiserliğin teşkilat yapısında devlet başkanı sıfatıyla Gegeçkori'de bulunmuştur. Bununla beraber Hariciye, Dâhiliye ve Harbiye vekilleri de bu teşkilatın içinde yer almıştır(Kazemzadeh, 1951: 57). 7 Aralık 1917'de Petrograd'ta toplanan Halk Meclisi, Rusya Müslümanlarını doğuya göndermek istediği için bir beyanname yayınlamışlardır. Beyanname buradaki halkın bağımsızlığı konusunda ne Türkiye'nin ne de İran'ın söz hakkı olduğu ve halkın kendi kararını vermesi gerektiğini açıklamıştır. Ayrıca Halk Meclisi Stalin'in teklifi üzerine Stephan Shaumian'ı Bakü Sovyet'inin başına getirilmiştir. Böyle bir kararın alınması ve uygulanması da mecliste Bolşeviklerinin etkisi olduğunun kanıtı niteliğindedir. Stephan'ın Sovyet Bakü'nün başına geçmesi ise ileride yaşanacak olan olaylara zemin hazırlamıştır(Kazemzadeh,1951: 64).

3.3.Seym 'in Oluşması:

Rus Kurucu Meclisinin 18 Ocak 1918 tarihli toplantısında Lenin'in Sovnarkom teklifinin reddedilmesiyle Bolşevikler tarafından meclis dağıtılmıştır. Bu olaydan sonra Maverayı Kafkas Komiserliği ile Bolşeviklerin yolu tamamen ayrılmış ve komiserlik Türkiye ile doğrudan iletişime geçmek için kendini fes edip Seym oluşması için çabalamıştır. Seym 'in oluşmasında Gürcü Menşevikler ile Müsavat Fırkasının önemli katkıları olmuştur. Bolşeviklerin başından bağımsız bir Kafkasya istemedikleri takındıkları tavırlar neticesinde ortaya çıkmıştır(Bala, 1958: 75). Seym üç defa toplanmış ve daha sonra Seym'deki Müslüman sosyalistler, Sosyal Demokratlar, Taşnaklar, Gürcü Menşevikler ve Himmeter farklı sayılarda üyelik kazanmışlardır. Seym 'de Kafkas Komiserliğinin Rusya'ya karşı izleyeceği tutumun ne olacağı konusu hakkında bir netlik kazanmamıştır (Karabekir, 1990: 50-51). Vehbi Paşa Kafkas Komiserliği ile görüşmek için onları Brest- Litovsk çağırılmış ancak Komiserlikte Türkiye ile doğrudan görüşmek istemiştir. Bununla beraber, Rusların boşalttığı bölgelere Ermenilerin yerleştirildiğini ve Erzincan mütarekesinin hükümlerinin çiğnendiğini öne süren Vehbi Paşa Müslümanlara yapılan şiddetin artmasıyla Osmanlı ordusunun harekete geçeceğini bildirmiştir. Türk ordusunun harekete geçmesiyle birlikte Seym toplanmış ve Türkiye ile Sovyet Rusya arasında Brest-Litovsk antlaşması imzalanmıştır. 3 Mart 1918'de imzalanan bu

antlaşma ile Kars, Ardahan ve Batum Türkiye'ye bırakılması kararlaştırılmıştır. Elviye-i Selase'nin Türk heyetine bırakılması görüşülürken Seym görüşmelerden çekilmiş ve Berlin ile İstanbul'a protesto telgrafları da gönderilmiştir. Daha sonra Türk ordusu ilerlemeye devam etmiş ve Erzurum ele geçirilmiştir. 1914'te Rus sınırına varmasıyla Seym'i görüşme masasına oturmak zorunda bırakmıştır. Görüşmeler sırasında Seym 'in Erzurum ve çevresinin Ermenilere verilmesini istemiş ancak Vehbi Paşa'nın sert tavırları karşısında etkisizliğini anlamıştır. 10 Mart'ta Vehbi Bey Trabzon'un tahliyesini istemiştir (Sünbül,1990: 80). 14 Mart'ta Trabzon Müzakereleri başlamıştır (Trumpener,1968:174). Doğu cephesinde Ermenilerin İngilizler tarafından desteklendiği ve ancak bölgeye Türk askeri kuvvetlerinin girmesiyle konun hallolacağını kararlaştırmışlardır. Temsilcilerde bu fikri desteklemişler ve Kars, Ardahan, Batum'un verilmesi için baskıları da devam etmiştir (Kurat,1987:469). Bu konuda Rauf Bey, Brest-Litovsk Anlaşmasının imzaladığını ve hükümlerinin yerine getirilmesinde Seym'in tavrının belirlenmesini istemiştir (Berkuh, 1934: 4). Trabzon görüşmeleri 14 Mart'tan 14 Nisan 1918'e kadar devam derken 30 Mart'taki Bakü katliamı Azerbaycanlı temsilcilerin Seym'i terk etmesine sebep olmuştur. Azerbaycan Milli Şurası Bakü hadiselerini görüşerek Türkiye'den yardım istemiştir (Bala, 1958:133).

4-31 Mart Hadiseleri ve Ardından Gelişen Olaylar:

19 Mart 1917'de 'İşçi Temsilcileri Sovyet'i' Bakü'de toplandıktan sonra yayınladığı bildiride; Bakü'deki proletaryanın bir komite olarak çalışacağını açıklamıştır. Ayrıca Bolşeviklerin çok sayıda üye sayısı olmadığı halde toplantılarda söz sahibi olmuşlardır (Kazemzadeh, 1951: 47). Doğu cephesinde savaşın bitmesi üzerine Çar'ın 30.000 ila 40.000 kişilik ordusu evlerine dönmeleri için Bakü'ye gelmiş ancak Ekim ihtilali sonucu demiryolu ulaşımının kesilmesiyle bu düzensiz kuvvetler memleketlerine dönmeyip Bakü'de kalmışlardır. Taşnaksütyun Komitesi ise Azerbaycanlıların yolunu keserek bu askerlerin Osmanlı ile savaşmadığı propagandasını ileri sürmüş oradaki Türklere karşı bu kuvvetleri düşman etmeye çalışmıştır (Zeyneloğlu, 1924:200). Bakü Sovyet'inin başına geçen Shaumyan Bolşevik hareketini geniş kitlelere yaymak için çok fazla çaba sarf etmiş ve ardından Ekim ihtilalini hızlandırmıştır. Lenin, Bakü'ye gönderdiği mektupta Shaumyan'a etkili bir siyaset için emperyalistlerin arasındaki çatışmalarını körükleyip onları birbirine düşürmenin faydalı olacağını vurgulamıştır (Kazemzadeh, 1951: 70). Bakü'de Sovyet idaresinin etkisi Lenkeran ve Mugan gibi yerlerin alınmasıyla yoğunluk kazanmıştır (Bala, 1928: 5). Bakü'deki bu gerginlik 30 Mart'ta çatışmaya dönüşmesiyle Sovyet Birlikleri gemiye binmek üzere olan müstakil Bakü kuvvetlerinin silahlarını toplanması emrini vermiştir. Bunun üzerine Türkler camilerde protesto konuşmaları ve toplantıları yapmaya başlamışlardır. Azerbaycanlılar Gürcü ileri gelenlerinden biri olan

Çaparidze'yi ziyaretleri sırasında Sovyet kuvvetlerinin onları engellemeleri gerginliği daha da arttırmış ve bunu fırsat bilen Shaumyan cepheye saldırıya geçmiştir (Swietochowski,1988:159). Olaylar karşısında partilerin tutumuna bakıldığında Müslüman ve Türklerin olduğu fırkaların dışındakiler sessizliklerini bozmamış ve tepki dahi vermemişlerdir. Kadetler Bolşevikleri desteklemiştir (Kazemzadeh, 1951: 71). Ermeni Millet Meclisinin olaylar karşısındaki, çatışmalarını başlatan taraf olmadıklarını ve Bolşeviklere yardım edebileceklerini ifade etmişlerdir. Müsavat Fırkasının giderek güç kazanması da Kafkas Türklerinin endişelenmesine sebebiyet vermiş ve bu yüzden çeşitli konferanslar yapılmıştır. 31 Mart'ta Sovyet Hükümeti yayınladığı bir ultimatomda; Bakü'nün Türk egemenliğinden uzaklaştırılması, Sovyet yönetiminin buraya yerleştirilmesi, Azerbaycan Birliğinden Bakü'nün ayrılmasını, demiryollarının hâkimiyetin Müslümanlardan alınıp Sovyet Hükümetine verilmesi gibi kuzey Azerbaycan bölgesini Sovyetleştirme politikalarına değinilmiştir (Kazemzadeh, 1951: 72). Bakü hadiselerinde şehrin önemli insanları öldürülmüş, evlerin içindekilerini aldırmandan ateşe verilmiş ve kültürel yerler yağmalanmak istenmiştir. Ermeniler Müslüman mahallelerinde katliam yapmıştır (Baykara, 1975: 251 ve Bala, 1954: 85). Evleri yakan Ermeniler yanan evlerin içinden Müslüman-Türk çocuklarını atıp diri diri yakmışlardır. Katliamın daha da büyümesiyle Kafkas Hükümeti "Müslüman Kolordusu" adında içinde Tatar Süvari Alayı, Gürcü Piyade Bölüğü ve Gence Topçu Bataryası bulunan ufak bir birlik teşkil etmiştir. Oluşturulan bu birlik Kündemir'e sevk edilmiş ve Polah İstasyonu yakınlarındaki köprüyü tutarak Rus ve Ermenileri durdurmuşlardır. Bu katliamda birçok insan hayatını kaybetmiştir(Zeyneloğlu,1924:201). Bakü olaylarından sonra Shaumyan'ın Lenin'e gönderdiği mektupta Maverayı Kafkasya'nın artık Sovyet egemenliğine girdiğini belirtmiştir.

4.1-Şamhur Muharebesi:

Bolşevik ihtilalinden sonra doğu cephesindeki askerler Erivan, Gence, Tiflis ve Bakü demiryollarından vatanlarına dönüyorlardı. Ancak ileride bağımsızlığa kavuşacak olan Gence' deki Milli Meclisin silaha ihtiyacı olduğundan Şamhur istasyonunda askerleri durdurup silahlarına el konulup daha sonra geçmelerine izin veriliyordu. Ancak buna riayet etmeyen Rus Kazakları silahlarını vermeyip üzerlerine ateş açmaları ile muharebenin başlamasına sebep olmuşlardır(Kazemzadeh, 1951: 83 ve Baykara, 1975:242). Şamhur halkı da kendilerini korumak için Azeri Türklerinin yanında yer almışlardır. Muharebe sırasında bütün Şamhur halkı büyük çaba göstermiştir. Daha fazla dayanamayan Rus Kazakları mecburen silahlarını teslim etmişlerdir. Bu muharebenin kazanılması müstakil bir devlet olma sürecinde olan Azerbaycan'da bağımsızlık şuurunun gelişmesine katkı sağlamıştır(Baykara, 1975:243).

4.2-Trabzon Görüşmeleri:

Trabzon görüşmeleri sırasında Ermeni ve Gürcü temsilcilerin ortak kararıyla Türkiye ile savaşa karar verilmiştir. Yayınladıkları beyanname ile bütün fırkalara savaşın kazanılmasının önemli olduğunu ve bu savaş mesuliyetinin hepsinde olduğunu vurgulamışlardır. Kafkas Hükümetinin ve Cumhuriyetinin bağımsızlığı için bu hareketin haklı bir hareket olduğunu ifade ederek kuzey Azerbaycan'ın halkına 1905 ihtilalinde Maverayı Kafkas Komiserliğinin onlara yardım ettiğini bu görüşmeler esnasında Bolşevikler halka hatırlatmışlardır (Bala, 1954: 87). Bakü olaylarındaki Azeri temsilciler Maverayı Kafkas Hükümetine olan güveni bu olayla sarılmıştır. Seym'deki katliamı gündeme getirmiş olsalar da Kafkas hükümetinin yardım talebi sonuçsuz kalmıştır. Maverayı Kafkas Hükümetinin 31 Mart'ta ilan ettiği mücadelenin de başarısızlıkla sonuçlanması, Azerbaycan hükümetinin bağımsızlığı ilan etme arzusunu ortaya çıkarmıştır (Kazemzadeh, 1951:102, Bala, 1954: 89, Zeyneloğlu, 1924:204).

4.3-Maverayı Kafkas Hükümeti:

Trabzon görüşmelerinin herhangi bir şekilde sonuç vermemesi Osmanlı Devleti ile Maverayı Kafkas Hükümeti arasındaki ilişkiyi belirsiz bir hale getirmiştir. Daha sonra 22 Nisan'da bağımsızlığını ilan etmiş ve ilk hükümeti Çenkli kurmuştur (Kazemzadeh, 1951: 107, Vatan, 1934: S. 190). Bolşeviklik ve Hariciye vekilliği görevi Çenkli'nin elindeydi. Hükümette önemli bakanlık sayısı Gürcü ve Azerilerin çoğunluğunda bulunuyorken, Ermeniler sadece Maliye'de görev almışlardır. Çenkli mecliste hükümet olmanın şartlarını, anayasanın hazırlanması, devletin sınırlarının çizilmesi, savaşın tamamen bitirilmesi, ihtilale karşı önemlerin alınması ve toprak düzenlemesi şeklinde sıralamıştır (Resülzade, 1952: 5).

4.4-Batum Görüşmeleri:

Maverayı Kafkas Hükümetinin kurulmasından sonra Vehbi Paşa, gönderdiği bir telgrafla Maverayı Kafkasya'nın Trabzon görüşmelerini kesmekle suçlamış ve bu görüşmelerin tekrar yapılmasını talep etmiştir. Vehbi Paşa'nın bu talebini geri çevirmeyen Maverayı Kafkas hükümeti görüşme yeri olarak Batum'u seçmiştir (Kazemzadeh, 1951:103). Maverayı Kafkas hükümeti kalabalık bir heyet ile gelmiş ve 11 Mayıs 1918'de görüşmeler başlamıştır. Türk heyetinin başında Hariciye ve Adliye Nazırı olan Halil Bey vardı. Kafkas heyetinin başkanlığını ise Çenkli yapmaktaydı (Swietochowski 1988:169). Görüşmelere başlanmış ve Halil Bey yeni taleplerini Kafkasya hükümetine sunmuştur. Bu taleplerin reddedilmesine rağmen Halil Bey devam etmiş ve Kars, Gümrü, Culfa demiryolu üzerindeki Ecmiadzin büyük bir kısmını ve Gümrü'nün Türklere teslim edilmesi istemiştir. 15 Mayıs'ta da Gümrü alınmıştır (Trumpener,1968:177). Görüşmelere katılan Alman Otto Von Loscow'un da etkisi ile Çenkli bir öneri paketi hazırlayıp görüşmeler sırasında sunmuştur. Bu öneri paketinde Bulgaristan, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Türkiye arasında bir anlaşmanın imzalanmasını istemiştir.

Daha sonra Türkiye ile Kafkas Hükümeti arasında ticari ilişkilerin kurulması da bu öneri paketinin içinde yer almaktadır (Kazemzadeh, 1951:111). Almanya'nın bu görüşmelere katılmasının sebebi Osmanlı Devleti'ni Kafkasya'da serbest bırakmamak ve Bakü petrol yataklarından yararlanmak istemesidir. Görüşmeler bu şekilde devam ederken Kuzey Kafkasya bölgesinden gelen delegelerin Ermeni nüfusunun fazla olduğu yerlerin geri verilmesini istemişlerdir. Bu konu iki taraf arasında gerginlik yaratmış ve Loscow iki taraf arasında uzlaşma teklif etmiş olsa da Halil Bey reddederek Batum görüşmeleri bir anlaşmaya varılmadan kapanmıştır (Swietochowski, 1988: 170). 26 Mayıs'ta düzenlenen son Seym'de Maverayı Kafkas hükümeti kendini feshederken, Gürcistan'da bağımsız bir devlet olduğunu ilan etmiştir (Swietochowski, 1988:172, Zeyneloğlu,1924:210). Bağımsızlık Bildirisi 'de yayımlanmışlardır (Tanin, 1918:No: 3413). Aynı günde Türkiye'nin Batum'daki temsilcisi Halil Bey Maverayı Kafkas Sulh Heyeti Başkanına bir bildiri vererek orada yaşayan yüzbinlerce Türk ve Müslümanların zalimlerin, eşkıyaların ve çetelerin eline bırakılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Daha sonra bağımsızlık yolundaki mücadele devam etmiş ve başarılı bir sonuç elde edilmiştir. Ancak daha sonra yaşanacak olayların ardın bağımsızlıkları kısa sürecektir.

SONUÇ

Azerbaycan'ın tarihine bakıldığı zaman bölgede hâkimiyet kurmak isteyen birçok devlet mücadelesinin olduğu açık bir şekilde görülmüştür. Bununla birlikte bu bölgede 14. Yüzyıldan itibaren çeşitli hanlıklar kurulmuş ve bu hanlıklar Rus istilasına uğramıştır. İstila sonra hanlıklar üzerinde hâkimiyet kuran Rusya baskı ve zulüm ile bölgeyi yönetmiştir. 1905 ihtilali ile azda olsa belirli bir serbestlik kazanan bölgede yaşan Müslüman Türk halkı çeşitli fırkalar kurmuştur. Bu fırkalara ve hakla Rusya'nın baskısı ile sosyalizm ve onun ilkeleri dayatılmıştır. Ancak 1917 İhtilalinin gerçekleşmesi ile Rusya'da Çarlık rejimi devrilmiştir. İhtilal ile birlikte Azerbaycan'ın da Rusya'dan ayrılma emelleri ortaya çıkmıştır. Aynı yıl içinde Ekim ayında Bolşeviklerin ihtilal ile iktidara gelmiş ancak Kafkas bölgesinde Türklerin Maverayı Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulmasını engelleyememişlerdir. Bu cumhuriyeti Ermeni, Azeri ve Gürcü halk çarlığın etkisinin kırılmasıyla bir araya gelerek ilan etmişlerdir. Bu çalışmada Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığa giden yolda Türklerin vermiş olduğu siyasi mücadelelere değinilmiştir. Cumhuriyetin ilan edilmesinde sonra bölgede yaşayan etnik gruplar kendi bağımsızlıkları için mücadele vermiştir. Ortak hareket paydalarının Rus hükümeti olmasına rağmen kendi içlerinde de bazı çekişmelere ve mücadelelerin içine girmişlerdir. Ermeniler kendi çıkarları doğrultusunda Rusların yanında yer almaya başlamış ve Azeri Türklerine karşı zulüm yapmışlardır. Daha sonra 26 Mayıs'ta Gürcüler cumhuriyetten ayrılıp kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu olaylar neticesinde yalnız siyasi ve askeri acıdan da yalnız kalan Azeri Türkleri Rus Bolşeviklerinin

elinde olan Bakü'yü kurtarmak için Osmanlı ile görüşmeler ve antlaşma yapmıştır.

Osmanlı ile yakınlaşan Kuzey Azerbaycan bağımsızlığına giden yolda en büyük adımlarından birini atmıştır. 1905 ihtilali ile başlayan mücadeleleri Şubat-Ekim 1917 ihtilaline kadar devam etmiştir. Bu süre farzında kimi zaman Bolşevikler ılımlı yaklaşmış ise de kimi zaman dolaylı yollardan şiddete başvurmuşlardır. Müslüman Türkler bağımsızlıkları için farklı zamanlarda çeşitli mütareke ve anlaşmalar yapmışlardır. Maverayı Kafkas Hükümetini kurmalarının ardından Rusya'daki Müslümanlar için kurultaylar yapılmış, meclislere(Duma)katılıp engellere rağmen orada yer almaları bağımsızlık için verdikleri mücadelenin açık bir göstergesi olmuştur. Netice itibarıyla bu çalışmada Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığa giden yolda 1917 ihtilalleri öncesi vermiş oldukları mücadeleye ve yaşanan dönemsel olaylar incelenmeye çalışılmıştır. İhtilaller sonrası bağımsızlıklarını 1919 kazanan Azerbaycan kurduğu hükümet içerisindeki siyasi partileri ile uğraşırken bir yandan Bakü için Bolşeviklerle mücadele etmiştir. Ancak Bakü'de Bolşevikler 1920'lerde baskıyı arttırmış diğer yandan Ruslar Kafkasya'nın kuzey bölgesine asker sevk etmiştir. Netice itibarıyla Kuzey Azerbaycan ele geçirilmiş ve 1918'den 1920' e kadar ancak bağımsız olan Azeri Türkler Bolşeviklerin himayesi altına girmiş, 1991 yılına kadar bağımsızlıklarını almamışlardır. Sonuç olarak bu çalışmada Azerbaycan'ın bağımsızlığına giden yolda 1917 İhtilallerinin öncesi ve sonrasındaki dönemsel siyasi olayları ele alınarak anlatılmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

1.Sürelî Yayınlar:

Tanin

2. Araştırma İnceleme Eserleri:

a) Makaleler:

Bala, Mirza (1954), "Resulzade Mehmed Emin Bey 70 Yaşında", *Birleşik Kafkasya*, Münih, Sayı:1/3,s.30-32. _____ (1954), " Kafkasya İstiklalin 40.Yıl Münasebetiyle", *Dergi*, Sayı:12, Berlin.

Berkuh, İhsan (1934), "*Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz 15. Fıkramızın Harekâtı ve Muhaberesi, Askeri Mecmua*", Sayı:34, Ankara.

Hacızade, Yakut (1957), "28 Mayıs 1918", *Mücahit*, Ankara, Sayı:8, s.4-6,

Resulzade M. Emin (1952), "Kafkasya Meselesi III", *Birleşik Kafkasya*, Sayı:9, Münih.

b) Kitaplar:

Ağaoğlu, Ahmet (1942), *İran ve İnkılabı*, Ankara.

Baykara, Hüseyin (1975), *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul.

Bennigsen, A. Quelquejay (1981), *Step'te Ezan Sesleri*, İstanbul.

Carr, E.H. , *Rusya Devrimi I (1912-1923)*, İstanbul.

Ilgar, İhsan (1988), *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Ankara.

İslam Ansiklopedisi, "İran" Maddesi, *İSAM*, Ankara.

Mehmet Kaya
1917 Şubat Devriminden Bağımsızlığa Kadar Kuzey Azerbaycan'ın Durumu

- Karabekir, Kazım (1988), *İstiklal Harbimiz*, İstanbul.
- Karabekir, Kazım (1990), *Doğu'nun Kurtuluşu*, Erzurum Ticaret Ve Sanayi Odası Yayınları, Erzurum.
- Kazamzadeh, Firuz (1951), *The Struggle For Transcaucasla(1917-1921)*, Bakü.
- Kurat, Akdes Nimet (1990), *Türkiye ve Rusya*, Ankara.
- _____ (1987), *Rusya Tarihi*, Ankara.
- Bala, Mirza Mehmetzade (1991), *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara.
- Orkun, Hüseyin Namık (1977), *Türkçülüğün Tarihi*, Ankara.
- Resulzade, M. Emin (1990), *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakü.
- _____ (1990), *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul.
- Saray, Mehmet (1987), *Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara.
- Sünbül, Tahir (1990), *Azerbaycan Dosyası I*, Ankara.
- Swietochowski, Tadeusz,(1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı(1905-1920)*, İstanbul.
- Trumpener, Ulrich (1968), *Germany and The Ottoman Empire (1914-1918)*, Princeton University, 1968.
- Zenkovsky, A. Serge (1983), *Rusya'da Panislamizm ve Müslümanlık*, İstanbul.
- Zeyneloğlu, Cihangir (1924), *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul.